

Maria LESZ-DUK

WYRAZY EKSPRESYWNE W „UŚMIECHU” I „ZMORACH” EMILA ZEGADŁOWICZA

Zadaniem tego artykułu jest charakterystyka językoznawcza ekspresywności w autobiograficznym cyklu powieściowym Emila Zegadłowicza pt. „Żywot Mikołaja Srebrzempisanego”, na który składają się dwa utwory: „Uśmiech” wydany w 1936 r. i „Zmory” wydane w 1935 r.

Nie od razu jednak „Żywot Mikołaja Srebrzempisanego” składał się z dwóch części.¹ Pierwsze wydanie „Uśmiechu” obejmowało trzy tomy, które ukazywały się w rocznych odstępach czasu, każdy opatrzone odrębnym tytułem. W 1927 r. wydany został tom „Godzina przed jutrznią”, w 1928 r. utwór „Spod młyńskich kamieni”, a w 1929 r. tom „Cień nad falami”. Dopiero drugie wydanie książkowe z 1936 r. było jednotomowe i zostało opatrzone tytułem „Uśmiech”. Pisarz przerobił je i skrócił po wydaniu w 1935 r. drugiej części „Żywotu Mikołaja Srebrzempisanego” pt. „Zmory”.

Cykl powieściowy E. Zegadłowicza nasycony jest wyrazami ekspresywnymi, bowiem pisarz był w okresie swojej wczesnej twórczości poetyckiej związany z nurtem ekspresywizmu charakterystycznym dla okresu Młodej Polski. Współpracował w latach 1917-1922 z grupą ekspresjonistów poznańskich, skupiających się wokół czasopisma „Zdrój”.² Była to w Polsce jedyna grupa głosząca konsekwentnie program ekspresjonizmu i wcielająca jego poetykę do swoich utworów.

Wyrazy ekspresywne w powieściach E. Zegadłowicza wyrażają przede wszystkim emocje pozytywne. Wiąże się to z ogólną aurą emocjonalną tkliwości i czułościowości, która otacza wchodzącego w życie Mikołaja Srebrzempisanego, głównego bohatera powieści.

¹ Informacje zaczerpnięte z książki K. Szymanowskiego, *Narcyz. Rzecz o Zegadłowiczu - powieściopisarzu*, Kraków 1986.

² Zob. *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. I, Warszawa 1984, s. 234-236.

Emocje pozytywne oddawane są przede wszystkim rzeczownikowymi formantami deminutywnymi³ (-ka, -ek, -ko, -ik, -eczka, -eczek) oraz licznymi sposobami spieszczania, wśród których przeważają formanty ze spółgłoskami miękkimi, połączone z dezintegracją tematu (np.: -uś, -usia, -cia; -unia, -inia, -eńka).⁴ Przytoczmy dla przykładu dwa cytaty z powieści, gdzie zgromadzone zostały liczne formacje ekspresywne o nacechowaniu dodatnim:

Małe **stopki** idą po swojemu i osobno, po swojemu idą **kolanka** i też osobno, osobno **brzuszek**, **główka** też osobno. /U. 48/. (...) na naręcznym oklep siedzi to samo piękne chłopię - strzela z bata, -**stroik** jego: kusy **fraczek** na gołym **ciałku**. /Z. 252/.

Najproduktywniejszym formantem nazywającym takie emocje pozytywne jest -ka. Posiada go u Zegadłowicza wiele wyrazów, wśród których wymienimy: **alkówka** /Z. 301/, **budka** /Z. 88/, **brzózka** /Z. 392/, **brzezinka** /Z. 127/, **bródka** /Z. 276/, **bibułka** /Z. 94/, **cegiełka** /U. 186/, **chętką** /Z. 343/, **Dorotka** /Z. 259/, **drabinka** /Z. 165/, **dróżka** /U. 122/, **dziurka** /U. 239/, **dziewczynka** /Z. 167/, **dźwierka** 'małe drzwi' /U. 184/, **figurka** /U. 34/, **gałązka** /U. 132/, **girlandka** /Z. 356/, **główka** /U. 48/, **godzinka** /Z. 101/, **gromadka** /Z. 62/, **gwiazdka** /Z. 265/, **igielka** /U. 210/, **iskierka** /U. 51/, **izdebka** /Z. 101/, **jedlinka** /U. 205/, **jodełka** /U. 71/, **kamieniczka** /Z. 102/, **kanapka** /U. 33/, **kapliczka** /U. 58/, **kawka** /Z. 150/, **kieszonka** /U. 38/, **klamerka** /Z. 358/, **kokardka** /Z. 263/, **kołderka** /U. 67/, **komeżka** 'mała komża' /Z. 101/, **koronka** /Z. 28/, **koszulka** /Z. 111/, **kropelka** /Z. 76/, **krówka** /U. 62/, **kulka** /Z. 193/, **lampka** /U. 31/, **literka** /Z. 265/, **łodyżka** /U. 204/, **makatka** /Z. 358/, **melodyjka** /Z. 161/, **miniaturka** /Z. 90/, **minutka** /Z. 21/, **mordka** /Z. 64/, **nóżka** /U. 50/, **ozdóbka** /U. 142/, **pchełka** /Z. 302/, **peruczka** /Z. 148/, **piąstka** /U. 171/, **plamka** /Z. 356/, **polanka** /Z. 237/, **próbka** /U. 125/, **przestrzenka** /Z. 248/, **pszeniczka** /Z. 266/, **ramka** /Z. 36/, **rączka** /U. 34/, **rybka** /U. 49/, **rzeczka** /Z. 84/, **sionka** /U. 116/, **so senka** /Z. 163/, **spiżarka** /Z. 227/, **srocza** /Z. 231/, **stodółka** /Z. 174/, **stopka** /U. 175/, **strużka** /Z. 37/, **szmatka** /U. 208/, **szparka** /Z. 392/, **szybka** /U. 185/, **szyjka** /U. 77/, **świnka** /U. 35/, **tabliczka** /U. 239/, **trawka** /U. 209/, **trumienka** /Z. 106/, **uliczka** /Z. 388/, **werandka** /Z. 153/, **Wilhelminka** /Z. 328/, **zatoczka** /Z. 238/, **żabka** /U. 19/, **żyłka** /Z. 13/.

Oto kilka przykładów: dobre słowa pogubiły się na tych stromych **drózkach**, /U. 122/, **Tabliczka** była zwyczajnie prostokątna, ujęta w ramę drewnianą, w której z jednej, a krótszej strony, była przewiercona **dziurka** /U. 239/, Radowała każda

³Por. Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia, pod red. R. Grzegorzczkowej. R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa 1984, s. 370.

⁴S. Grabias nazywa tego typu formanty melioratywnymi w pracy: O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo, Lublin 1981, s. 71.

igielka zieleńsza /U. 210/, - ależ, kotusiu, nie rób tego; - chcesz kawki - /Z. 150/, Wyskoczył z łóżka i podgiąwszy koszulkę, przyjrzał się sobie w lustrze, /Z. 111/, Dwa ptaszki pszeniczkę dzióbią, /Z. 266/, na niskiej, młodej sosence siedział (...) zielony pasikonik /Z. 163/.

Mniej częsty w powieściach E. Zegadłowicza jest formant **-ek**. Tworzy on następujące formacje ekspresywne: **amorek** /Z. 252/, **aniołek** /Z. 246/, **Aronek** /Z. 148/, **baczek** /Z. 338/, **badylek** /Z. 156/, **brzuszek** /U. 48/, **butek** /U. 163/, **człowieczek** /U. 57/, **daszek** /Z. 88/, **domek** /Z. 228/, **duszek** /Z. 365/, **dymek** /U. 49/, **fraczek** /Z. 252/, **garbusek** /Z. 141/, **gołąbek** /Z. 263/, **grzybek** /U. 64/, **guziczek** /Z. 37/, **handelek** /Z. 149/, **jęczyczek** /U. 224/, **kamyczek** (U. 49/, **kapturek** /U. 166/, **Karolek** /Z. 113/, **kogutek** /U. 117/, **kotek** /U. 35/, **kubełek** /Z. 153/, **kubraczek** (U. 79/, **kufelek** /Z. 302/, **kuferek** /Z. 226/, **listek** /Z. 228/, **Lucek** (Z. 274/, **Ludek** /Z. 137/, **łańcuszek** /Z. 44/, **łebek** /Z. 96/, **mająteczek** /U. 33/, **mebelek** /U. 33/, **miesiączek** /Z. 126/, **Mikołajek** /U. 184/, **motylek** /Z. 246/, **mundurek** /Z. 87/, **murek** /U. 178/, **muskulek** /Z. 156/, **obrazek** /Z. 360/, **ogienek** /U. 82/, **ogonek** /U. 229/, **ogródek** /Z. 102/, **orzełek** /Z. 244/, **owocek** /Z. 162/, **pantofelek** /Z. 388/, **papierek** (Z. 146/, **patyczek** /Z. 362/, **pędzelek** (U. 216/, **pieniążek** /Z. 213/, **piesek** /U. 35/, **pokoiczek** /Z. 187/, **ptaszek** /U. 35/, **pupilek** /Z. 18/, **pyłek** /U. 73/, **robaczek** /Z. 227/, **rowek** /U. 27/, **rozek** /Z. 163/, **ryjek** /Z. 21/, **schodek** /Z. 153/, **stawek** /U. 219/, **stołeczek** /U. 182/, **synek** /Z. 68/, **szlafroczek** /Z. 304/, **świerczek** /U. 71/, **węgielek** /U. 103/, **węzelek** /Z. 20/, **włosek** /U. 50/, **zabek** /U. 76/, **zydelek** /U. 186/.

Oto parę przykładów z powieści E. Zegadłowicza: trzęsie się wtedy Aninczyn brzuszkiem wewnętrznym śmiechem /Z. 106/, Szatka na nim świąteczna: (...) porcieta wpuszczone w **butki**, kołnierzyk biały, /U. 153/, a dokoła niej pięć lub sześć **piesków** maści i płci rozmaitej - /Z. 365/, A że to **stawek** niedaleko - stąd ta niebywała bujność łąki - /U. 219/, oczka ma mrużące, i buzię paplącą, **włoski** zwiewne. /U. 50/, Siedział oto na **zydelku** w przegrodzie pustej /U. 186/.

Częste zastosowanie ma w omawianych powieściach formant deminutywny **-ik** || **yk**. tworzy następujące rzeczowniki: **balik** ‘zabawa’ /Z. 259/, **balonik** /D. 218/, **bucik** /U. 111/, **bukieciak** /U. 163/, **chłopczyk** /Z. 30/, **detalik** /Z. 300/, **drucik** /U. 217/, **dywanik** /Z. 360/, **flakonik** /U. 35/, **grosik** /Z. 359/, **grzebyk** /Z. 147/, **gwoździak** /U. 63/, **haczyk** /U. 77/, **kapelusik** /Z. 17/, **kogucik** /Z. 198/, **kołnierzyk** /Z. 101/, **konik** /U. 187/, **koralik** /Z. 59/, **krzyżyk** /Z. 90/, **kwadracik** /U. 67/, **kwadransik** /Z. 301/, **liścik** /Z. 73/, **ludzik** /Z. 85/, **pałacyk** /U. 35/, **płomyk** /Z. 333/, **pokoik** /Z. 88/, **portrecik** /Z. 36/, **prostokąciak** /Z. 252/, **rycerzyk** /Z. 263/, **sklepik** /U. 136/, **składzik** /Z. 48/, **stolik** /Z. 193/, **stosik** /Z. 73/, **stroik** /Z. 85/, **talerzyk** /U. 80/, **warkoczyk** /Z. 259/, **wazonik** /U. 35/, **wierszyk** /Z. 296/.

Przykłady: Poznał się z nią na takiej popołudniówce - **baliku**, **kinderbaliku** u pp. Murków /Z. 259/, Mikołaj (...) stoi przed drzwiami z wchodowymi z **bukieciakiem** kwiatów /U. 163/, A od tego punktu- spadochronu zwisa jak cienki **drucik**

łodyżka dźwigająca ziarenko: /U. 217/, Gdy mijali samotną postać - zdjął przed nią Mikołaj **kapelusik**, /Z. 17/, dostrzega w malutkich, złotych ramkach malutki **portrecik** najjaśniejszego pana, /Z. 36/, I bez Dorotki musiało się obejść - : kilka **wierszyków**, kokarda z pierwszego spotkania, /Z. 296/.

Rzadziej pojawia się w analizowanym tekście formant **-ko** będący wykładnikiem rodzaju nijakiego. Tworzy on następujące rzeczowniki: **ciałko** /Z. 17/, **drzewko** /U. 205/, **futerko** /U. 87/, **kolanko** /U. 48/, **krzeselko** /U. 55/, **łóżeczko** /U. 67/, **naczyńko** /U. 35/, **oczko** /U. 50/, **piórko** /U. 68/, **piwko** /Z. 320/, **poletko** /Z. 363/, **skrzydełko** /Z. 163/, **słonko** /Z. 148/, **słówko** /Z. 138/, **szkiełko** /Z. 94/, **światelko** /Z. 355/, **ubranko** /Z. 110/, **winko** /Z. 20/, **ziarenko** /U. 217/, **ziareneczko** /U. 49/. Oto kilka przykładów: taliło się pobite, zbolące **ciałko** chłopięce /Z. 170/, Najwięcej powiewał szumnie modrzew rozrosły (...) - dziecięco wąły szczytem niczym boże **drzewko** /U. 205/, [kot] pyszczyk zanurzył w ciepły puch przybrzuszego **futerka** /U. 87/, a latem na słonku stać będzie - (Z. 148/, rozbierz się w krzakach gęstych i prędko wdziej **ubranko** kąpielowe. /Z. 110/.

Również rzadkie są wyrazy ekspresywne z formantem **-iczka** - **-yczka**, typu: **baletniczka** /U. 35/, **duszyeczka** /Z. 42/, **fabryczka** /Z. 359/, **twarzyeczka** /U. 163/. Przykłady: Mikołajek (...) wysłuchiwał wszystkiego, co jako wiedza i oświecenie jego malutkiej **duszyeczki** spływało światłem /Z. 42/, bierze główkę małą w obie ręce, (...) kieruje tę **twarzyeczkę** ku swojej - całuje w czoło /U. 163/.

Sporadycznie w analizowanym tekście występują ekspresywizmy zakończone formantem **-ątko**, rodzaju: **chłopczątko** /Z. 152/, **hrabiątko** /Z. 40/, **Murzyniątko** /Z. 61/, Oto przykłady: - **chłopczątko** moje niewinne /tak mu się, wiecie, pomyliło/ - /Z. 152/, w celi zimnej i pustej klęczała pobożna matka i małe **hrabiątko**! /Z. 40/.

Także rzadkie są formacje ekspresywne zakończone na **-uszek**: **garnuszek** /U. 117/, **krajuşek** 'kraniec, krawędź' /U. 86/, **paluszek** /U. 68/. Przykłady: nawet ten paperek na podpałkę i łyżeczka się zużywa i **garnuszek** - /Z. 146/, schodzi nisko, niziuteńko na sam **krajuşek**, że zda się spadnie z drogi. /U. 86/.

Do wyjątków należą w powieści Zegadłowicza wyrazy z formantami **-uszka**, **-uszko**: **dziewuszka** /Z. 91/, **kaczuszka** /Z. 37/, **serduszko** /Z. 39/. Oto ich przykłady: Zosińka dar muzyczny miała z natury - przecież jako dwunastoletnia **dziewuszka** już na organach do mszy przygrywała - /Z. 91/, [matka] mnie kazała **serduszko** ku bozi i najświętszej pannie podnosić. /Z. 39/.

W mniejszym zakresie niż formanty deminutywne występują w omawianych powieściach formanty typowo spieszczające /melioratywne/. Są to:

-uś: **chlebuś** /Z. 106/, **kotuś** 'pieszczotliwie o osobie' /Z. 52/, **tatuś** /Z. 43/, Toruś 'pieszczotliwie o psie' /Z. 63/,

-cia: **Dorcja** 'pieszczotliwie o Dorocie' (Z. 265/, **Karolcia** /Z. 21/, **Wikcia** /Z. 357/, **Wilhelmincia** /Z. 327/,

-usia: **kawusia** /Z. 314/, **mamusia** /Z. 124/,

-aś: **chłoptaś** ‘pieszczotliwie o chłopcu’ /Z. 137/,

-unia: **Róziunia** /Z. 53/,

-inia: **Jadwinia** /Z. 262/,

-eńka: **Zosieńka** /Z. 91/;

Oto przykłady użycia: nie mogła sobie przegryzać **chlebusia** z kiełbasą - /Z. 106/, Witek - żywy, ładny **chłoptaś** - zaprzyjaźnił się z Mikołajem „na zawsze” /Z. 137/, **Wikcia**, dziewiętnaście lat miała - /Z. 357/, miała (...) córkę wdzięczną i ładną, **Jadwinię**. /Z. 262/, nic się **Róziuniu** nie gniewaj - /Z. 53/.

Emocje pozytywne właściwe są również przymiotnikowym formacjom ekspresywnym.⁵ Pochodzą one od przymiotników i wyrażają wysoki stopień intensywności cechy.

Najbardziej produktywny jest tutaj formant **-utki**. Tworzy następujące przymiotniki: **bledziutki** /U. 163/, **cieniutki** /Z. 124/, **czyściutki** /U. 49/, **króciutki** /U. 204/, **malutki** /Z. 36/, **mizerniutki** /Z. 128/, **niziutki** /U. 182/, **prędziutki** /Z. 301/, **prościutki** /Z. 167/, **pulchniutki** /U. 32/, **równiutki** /U. 100/, **słabiutki** /Z. 154/, **wąziutki** /U. 190/.

Oto przykłady: **cieniutki**, szklany dźwięk przeszył serca promienną strzałą - /Z. 69/, jest domek **mizerniutki**, mebelków trochę - /Z. 128/, wszyscy słyszeli wtedy **prędziutki** tupot na schodach, /Z. 301/ - las! - **równiutkie** jak zabawki dziecięce, ostre trójkąty drzew, /U. 100/.

Sporadycznie występują przymiotniki z formantami spieszczającymi

-eńki, -uteńki, np.: **maciupieńki** /Z. 244/, **malieńki** /Z. 12/, **samiuteńki** /Z. 68/.

Przykłady: Jedyna moja, **malusieńka**, **maciupieńka**. /Z. 244/, - Rychło odejdę -

ostaniesz sam - **samiuteńki** /Z. 68/. Również rzadkie są wyrazy z formantami

-uleńki, -usieńki, typu: **nagusieńki** /Z. 129/, **malusieńki** /Z. 12/, **tyciuleńki**

/Z. 244/, **maciupuleńki** /Z. 340/, np.: a on se leży na stole **nagusieńki** /Z. 129/,

tycia - tyciu - tycusia - **tyciuleńka** - Mań-cia -cia -cia moja

/Z. 244/, ukochaj mnie ładnie, mocno upieść - tak jak ty to umiesz - moja -

maciupuleńka - /Z. 340/.

Wyrazem emocji pozytywnych są też formacje przysłówkowe z formantem **-o** utworzone od intensywów przymiotnikowych na **-utki, -uteńki**. Należą tu przysłówki: **bliziutko** /U. 71/, **cichutko** /U. 94/, **czyściutko** /Z. 360/, **leciutko** /U. 77/, **niziutko** /U. 48/, **prędziutko** /U. 54/, **warciutko** /Z. 124/ oraz **bliziuteńko** /U. 51/.

⁵Por. Gramatyka..., s. 441.

Oto ich przykłady: A las w tych wypadkach jest tak **bliziutko**, jak księżyc lub gwiazdy; /U. 71/, - a wszędzie **czyściutko**, podłoga wyfroterowana, dywaniki, przytulnie, /Z. 360/, - począł się kręcić wokół siebie - kręcić - kręcić - **warciutko** - migiem - /Z. 124/, Kwiaty są ciężkie, niebo jest **bliziuteńko**. /U. 51/.

Inne przysłowki o znaczeniu spieszczającym to: **powolutku** /Z. 282/ i **wokolusieńko** /U. 196/, np.: szli **powolutku** - kilkadziesiąt kroków - /Z. 282/, **Wokolusieńko** - powoli - rozważnie - do skutku. /U. 196/.

Ciekawy jego neologizm czasownikowy **bolusiać** 'boleć' użyty przez Zegadłowicza w funkcji ekspresywnej, spieszczającej, np.: główka cię pewnie **bolusia** - /Z. 150/.

Ogólnie można powiedzieć, że zabarwienie uczuciowe wszystkich omówionych dotychczas zdrobnień i spieszczeń jest w zasadzie dodatnie. Ich użycie służy ekspresji językowej, wprowadza pewien ton tkliwości i czułościowości. Czasem nadają one wypowiedzi charakter afektacji i przesady, co było zgodne z zamierzeniami autora, typowego ekspresjonisty, np.: **maciupuleńki**, **tyciuleńki**, **chlebuś**, **kawusia**, **paluszek**, **słoneczko**, itp.

Jednak nie zawsze zabarwienie uczuciowe zdrobnień i spieszczeń jest pozytywne. Mogą w niektórych kontekstach być wyrazem dezaprobaty i nabierać znaczenia pejoratywnego,⁶ mogą charakteryzować się przeróżnymi odcieniami emocjonalnymi (np.: ironii, humoru, lekceważenia, politowania, pogardy) w zależności od kontekstu i sytuacji.

U Zegadłowicza niektóre ze zdrobnień i spieszczeń zostały użyte z wyraźną tendencją ironii i humoru - szczególnie w odniesieniu do czynności picia wódki. Oto przykłady: Ale **półliterek** wody conajmniej, w **domeczku**, w **pokoiczku** i codziennie /Z. 187/, witam panie Podrzwistak - proszę, proszę - może **kieliszczyk** piołunówki? /Z. 146/, Stałą jej pożywką był kieliszek **gorzałeczki** gorzkiej (dobre na żołądek) z kęsem tłustej wędzonki /Z. 144/, Wuj poszedł - **wódeczka**, śledź - **kanapeczka**, **wódeczka** - za małą **godzinke** wróci; /Z. 283/.

Z odcieniem lekceważenia, ironii zostały użyte następujące deminutywy. Przykłady: Mieszkał ten pan Zajac /ten nieważny Zajac/ za Choczenką - **rzeczulką** małej bystrości i nikłej sławy /Z. 14/, Pod drewnianą, pochyloną ścianą (...) stoi mały, śmieszny **Żydek** garbaty, w długim świecącym **chałatku** /U. 28/, Dojrzała go teraz wyraźnie: mały, wąty, blady **człowieczek** /Z. 75/, Przed nimi jeden **uczniaczek** bledziście zestrachany klękał po drugim - /Z. 113/.

Wyrazen pogardy nacechowane są zdrobnienia w następujących kontekstach: I ta cała Luiza - straszna **pańcia** wyfiokowana - tyle, że usta nie pomalowane - /Z. 358/, kończyły się te bale w wielkim eksodusem danserzy, froterników, aranżerów i absztyfikantów do liczego **burdelika** /Z. 272/.

⁶Zob. H. Kurkowska, S. Skorupka, *Stylistyka polska*, wyd. 3, Warszawa 1966, s. 44-52.

Odcień żartobliwości widoczny jest w użyciu poniższych zdrobnień: Odtąd już do końca godziny nie zwracał uwagi na tę **duszyczkę** skazaną na zatracenie /Z. 61/, Mikołajek (...) ten **rycerzyk** umundurowany na szczęście - musiał jej asystować tego popołudnia, siedzieć z nią przy kolacji, /Z. 263/, Taki też tam, łaski liźnięciem bierzmowany, zastęp **ludzików** od lat jedenastu do dziewiętnastu stał przed furta ogrodową /Z. 16/; gdy się trochę **trumienka** zbakieruje, albo pocieszenie na kamieniu podskoczy /Z. 106/.

Emocje negatywne⁷ wyrażają formacje rzeczownikowe (pochodne od rzeczowników) zawierające formanty **-isko**|| **-ysko** oraz **-sko**. Oto one: **bagnisko** /Z. 167/, **chłopczysko** /Z. 141/, **chmurzysko** /U. 156/, **karczmiszko** /U. 128/, **klamczysko** /U. 116/, **kocisko** /U. 85/, **papierosisko** /Z. 268/, **papierzysko** /U. 161/, **ptaszysko** /U. 226/, **wąsisko** /U. 145/, **wodzisko** /Z. 85/, **zaczysko** /Z. 240/ oraz **cielsko** /Z. 11/, **łapsko** /Z. 210/.

Oto przykłady formacji pejoratywnych z wymienionymi formantami: - bo to taka gadka; że te dziwożony wciągają ludzi do **bagniska** - /Z. 167/, Że to nieładnie, żeby się tu **karczmiszko** rozpierało, gdzie przedtem służbę bożą czyniono /U. 128/, płynęło sobie to **wodzisko** - tuż przed domem - /Z. 85/, A tam już to **cielsko** grube prowadzi sapliwie dziewczynkę słodką i wiotką /Z. 211/, Pieczołowicie wygładził fałdy ogromnymi łapskami; /Z. 210/.

Rzadziej występują wyrazy z ekspresywnym formantem **-ica**|| **-yca**, typu: **aktorzyca** /Z. 278/, **izbica** /U. 129/, wywołujące emocje negatywne, np.: pismaki!, **aktorzyce!** /Z. 278/, naprzeciwko tego pokoju, w którym Hupert szynkował, jakaś **izbica** była, w której arendarz skład swój miał, /U. 129/.

Podobne odczucia wywołuje wyraz **bucior** /U. 53/ użyty w następującym kontekście: Stapa **buciorami** po łebkach kwiatowych, mnie i tarasi nielitościwie; /U. 53/.

Emocje negatywne o charakterze współczucia, politowania (wraz z informacją o lichości, małej wartości desygnatu)⁸ komunikowane są przez formant **-ina**|| **-yna** w wyrazach typu: **biedaczyna** /Z. 364/, **bluzina** /U. 18/, **drożyna** /U. 167/, **dziesiąteczyna** 'moneta dziesięciogroszowa' /Z. 91/, **koszulina** /Z. 286/, **mieścina** /Z. 248/, **psina** /Z. 64/, **ścieżyna** /Z. 64/.

Przykłady: Mikołaj stanął w drzwiach; (...) ręce opuszczone, zda się podtrzymują **bluzinę**, która przecież nie może spaść z ramion. /U. 18/, Wydostać od czasu do czasu jakąś **dziesiąteczynę** od starego było marzeniem Wacława! /Z. 91/, Tedy już idą razem wzdłuż łąki pod lasem - **drożyną** nad podziw wychudzoną; /U. 167/, śmierć, wszędzie śmierć - a najstraszliwsza w takiej posępnej **mieścinnie** - /Z. 248/.

⁷Por. Gramatyka..., s. 369.

⁸Zob. Gramatyka..., s. 369.

Emocje negatywne, czasem pozytywne wobec przedmiotów, osób i świata wyrażane są często w powieściach E. Zegadłowicza za pomocą wulgarno-rubasznego sposobu mówienia,⁹ charakterystycznego dla stylu potocznego. Wykładnikami tego stylu są przede wszystkim rzeczowniki tzw. charakterystyczne oraz derywaty wsteczne z różnymi ucięciami i wymianami fonetycznymi.

Wulgarno-rubaszny sposób mówienia reprezentują rzeczowniki tzw. charakterystyczne z następującymi formantami: **-arz**, **-us**, **-acz**, **-ak**, **-ec**, **-ica**, **-uch**, **-och**, **-as**. Przekazują najczęściej emocje lekceważenia i pogardy.

W powieściach Zegadłowicza najczęstsze są wyrazy z formantami **-arz** oraz **-us**.

Formant **-arz** tworzy następujące rzeczowniki: **bledziarz** 'ten, który jest błądy' /Z. 15/, **dukarz** 'ten, który czytając duka' /Z. 184/, **dwójarz** 'ten, który otrzymuje dwóje' /Z. 42/, **pilniarz** 'ten, który jest pilny' /Z. 184/, **kobieciarz** /Z. 301/, **nędzarcz** /Z. 334/, **nudziarz** /Z. 138/.

Przykłady: Obok niej dreptał **bledziarz** w jakimś czymśtam; /Z. 15/, siedzieli najwięksi i najstarsi; dryblasy, wałkonie, repetyści i notoryczni **dwójarze** /Z. 42/, Uczył tego koszmara profesor Narożyński - **nudziarz** wielki - /Z. 138/, - wszyscy oni - o reszcie labusiów, paniczków, **pilniarzy**, kujonów; dukarzy, (...) wsłuchiwali się w dalekie słowa nauczyciela /Z. 184/.

Natomiast formant **-us** tworzy następujące ekspresywizmy: **akademus** 'człowiek uczący się w akademii' /Z. 269/, **kolegus** 'ten, który koleguje się z innymi' /Z. 331/, **mikrus** 'mały chłopiec' /Z. 269/, **muzykus**, lekceważąco o kimś, kto zajmuje się muzyką' /Z. 90/, **obżartus** 'człowiek objadający się' /Z. 331/, **ordynus** 'człowiek ordynarny' /Z. 312/, **pijus** 'pijak' /Z. 149/, **wagarus** 'uczeń chodzący na wagary' /Z. 184/.

Oto przykłady: Zazwyczajraz na miesiąc zjeżdżał jakiś **akademus** z Krakowa - z rozwianym włosiem, /Z. 269/, Co kilka dni zjeżdżał pan Wacław z **kolegusami** i dziewczkami /Z. 331/, **Muzykus** został kapelmistrzem w bandzie wojskowej w Pradze - /Z. 90/, pogadać z tobą nie można po ludzku - byłeś i jesteś **ordynus** i zostaniesz nim po wieki /Z. 312/, Najzatwardzialsze **wagarusy**, wałkonie (...) wsłuchiwali się w dalekie słowa nauczyciela /Z. 184/.

W funkcji ekspresywnej użyte zostały poniższe wyrazy z formantem **-acz**: **kochacz**¹⁰ 'ten, który kocha' /Z. 87/, **smarkacz**, lekceważąco o kimś młodym' /Z. 169/, **wąsacz** 'wąsaty mężczyzna' /Z. 97/ i **brodacz** /Z. 136/. Przykłady: I poniosła pani letniczka opowiadanie gdakliwe na pokoje, w których siedziały

⁹Por. Gramatyka..., s. 370.

¹⁰O neologizmie *kochacz* pisze też Z. Klemensiewicz w artykule: *Garść uwag o słowotwórstwie Zegadłowicza powieściopisarza*, [w:] Z. Klemensiewicz, *Ze studiów nad językiem i stylem*, Warszawa 1969, s. 97-101.

córki z **kochaczami** - /Z. 87/, odrażający pan, **wąsacz** oczywiście, innych nie było; /Z. 97/.

Dość częste są również ekspresywizmy z formantem **-ak**: **chuderlak** ‘człowiek chudy’ /Z. 290/, **chudziak** ‘człowiek chudy’ /Z. 322/, **pismak** ‘pogardliwie o nieudolnym dziennikarzu’ /Z. 278/, **uczniak** ‘młody uczeń’ /Z. 96/. Przykłady: on nie jest bardzo zdolny, marnie się uczy i **chuderlak** - /Z. 290/, nieprzytomny zgoła, wlepił się - **chudziak** żebrasty - w poduszki /Z. 322/.

W powieściach Zegadłowicza występują też formacje z formantem **-ec**: **niemrawiec** ‘człowiek ślamazarny’ /Z. 136/, **przeczułeniec** ‘człowiek nadmiernie wrażliwy’ /Z. 292/, **zasraniec** ‘wulgarnie o kimś młodym’ /Z. 207/. Przykłady: Marian, **niemrawiec** i melancholik całymi dniami leżał na dywanie /Z. 136/, - co takiego mikrusa bierzecie, **zasraniec** taki - /Z. 207/.

W funkcji ekspresywnej użyte zostały też następujące formanty:

-ica: **kochanica** ‘kochanka’ /Z. 356/, **rozkosznica** ‘kochanka’ /Z. 210/,

-uch: **świntuch** /Z. 125/,

-och: **tłusciuch** /Z. 280/,

-as: **głuptas** /Z. 60/.

Przykłady: Tą aleją zbliżały się one - powolne, strojne **rozkosznice** /Z. 210/, znowu wymiotuje, **świntuch** - /Z. 125/, olbrzym - **tłusciuch**, ważący 200 kg, jadł wiśnie, /Z. 280/, czymże był? - **głuptasem**, nikłością, /Z. 60/.

Wulgarno-rubaszny sposób mówienia oddawany jest także przez derywaty wsteczne z formantami **-a**, **-ø**, rodzaju: **butla** /U. 167/, **chusta** /U. 237/, **dwója** /Z. 62/, **furta** /Z. 17/, **krecha** /U. 152/, **micha** /U. 117/, **machora** /Z. 268/, **poducha** /Z. 119/, **sylweta** /Z. 298/, **szpila** /Z. 279/, **wóda** /Z. 187/, **czub** ‘czubek’ /U. 57/, **gar** ‘garnek’ /U. 176/, **toból** ‘tobołek’ /Z. 22/.

Przykłady: Rozpacz! - grubą **krechą** podkreślił ostatnie zdanie rachunku. /Z. 115/, wielce był zaduch - bo to i papierosy z żrącej **machory** i to jadło takie podgazowane. /Z. 268/, Podszedł do łóżka - oparty o zwał **poduch** siedział pan Vlastimil - /Z. 119/, w znacznej odległości na zakręcie ulicy zobaczył jej zwiwną sylwetę - /Z. 298/, wypowiadało się szumiąco i wcale zarozumiale sakramenckim goleniem **wódy**, /Z. 386/, góra Jaroszowska płonie na **czubie** bukami /Z. 64/, wybrała warzechą kilka ziemniaków z **gara** - /U. 176/.

Sposób mówienia wulgarno-rubaszny reprezentują również wyrazy, które nabierają zabarwienia uczuciowego tylko w określonych użyciach. Wyrazy takie, jak: **łeb**, **pysk**, **łapy**, **zdechnąć**, **osioł**, **baran** - zastosowane do zwierząt są obojętne pod względem emocjonalnym, otrzymują natomiast wartość wyrażnie ujemną, kiedy użyjemy ich w odniesieniu do ludzi.

W powieściach Zegadłowicza w funkcji wyzwisk występują bardzo często nazwy zwierząt nadawane ludziom. Są najczęściej wyrazem pogardy i lekceważe-

nia osób, do których się odnoszą. Są to: **bydlę** /Z. 118/, **byk** /Z. 54/, **cielę** /Z. 118/, **flądra** /Z. 339/, **goryl** /Z. 62/, **klepa** /Z. 53/, **małpa** /Z. 62/, **orang** 'orangutan' /Z. 62/, **osioł** /Z. 118/, **pryk** /Z. 249/, **świnia** /Z. 211/, **wesz** /Z. 118/, **wieprzek** /Z. 101/, **wół** /Z. 118/.

Oto przykłady ich użycia: to jest **osioł!** niemuzykalne **bydlę**, **wesz**, **wesz!!** /Z. 118/, - **świnie** jesteście, **bydlęta** - w takim grobowcu - /Z. 211/, a ja ci mówię, że pójdziesz kirusie, **byku** - /Z. 54/, **orang** go nazywano; **orang** lub goryl. /Z. 62/, - obżarłeś się jak **świnia** /Z. 52/, śpij, **wieprzku** - byś otrzeźwiał - /Z. 101/.

Także wulgarnego (czasem żartobliwego) zabarwienia emocjonalnego nabierają nazwy części ciała zwierząt zastosowane w odniesieniu do osób, np.: **gęba** /Z. 32/, **kudły** /U. 191/, **łapa** /Z. 249/, **łeb** /Z. 32/, **morda** /Z. 225/, **pysk** /Z. 54/, **ślepie** /Z. 249/. Przykłady: Na pauzie odbywało się personalne i gremialne mycie **gąb** pod studnią na podwórzu, /Z. 32/, no, dość - dawaj **łapę**: sztama! /Z. 249/, elementy nadprzyrodzone - przeszły po ławie krótko ostrzyżonych **łbów** chłopięcych /Z. 32/, - ale po **pysku** to oberwiesz, jak mnie nie puścisz - /Z. 54/, - nie bałusz na mnie **ślepi** - wiem, co mówię - /Z. 249/.

Zabarwienie emocjonalne o charakterze wulgarno-rubasznym mają liczne czasowniki występujące i dzisiaj w mowie młodzieży, rodzaju: **bimbać** 'lekceważyć coś' /Z. 233/, **bulić** 'drogo płacić' /Z. 211/, **chlać** 'pić' /Z. 99/, **ciułać** 'zbierać pieniądze' /Z. 146/, **ćmić** 'palić' /Z. 268/, **gadać** /Z. 249/, **obeźreć się** /Z. 52/, **obkuć** 'nauczyć się' /Z. 152/, **prać** 'bić' /Z. 225/, **pytlować** 'mówić szybko' /Z. 275/, **rąbać** 'pisać o czymś otwarcie' /Z. 269/, **schlać się** 'upić się' /Z. 54/, **sknocić** 'zrobić coś źle' /Z. 236/, **szurnać** 'uderzyć' /Z. 76/, **tokować** 'mówić szybko' /Z. 275/, **uchlać się** 'upić się' /Z. 340/, **zerznąć** 'zbić kogoś' /Z. 58/, **zeźreć** /Z. 39/.

Przykłady: - ostatecznie korzystało kilku z pięknych wykładów - reszta „bimbała” przez całą godzinę /Z. 233/, papierosiska **ćmili** straszliwie /Z. 268/, ludzi trza **prać** po mordzie, głupie bydlę - /Z. 225/, rozmówcę trzyma za guzik, chwytą, przymyka oczy i **pytluje**, **tokuje** bez opamiętania. /Z. 275/, - Pyszny był, dumny i wszystkim **rąbał** prawdę - czy trzeba było, czy nie; /Z. 269/, ja wiem, ale oni się **uchlali** - /Z. 340/.

Również funkcję ekspresywną mają czasowniki użyte emocjonalnie w odniesieniu do ludzi, a normalnie określające czynności wykonywane przez zwierzęta, np.: **człapać** 'iść powoli' /Z. 55/, **krakać** 'wyrażać ponure przewidywania' /Z. 78/, **odwarknąć** 'odpowiedzieć ostro' /Z. 47/, **wabić się** 'nazywać imieniem ludzi' /Z. 182/, **zdechnąć** 'umrzeć' /Z. 338/.

Oto przykłady: Różia posuwiście i szurgotliwie **człapała** /Z. 55/, - diabli wiedzą - **odwarknął** wuj Wacław, kręcąc papierosa /Z. 47/, - a potem bracie, pij - aż **zdechniesz** - /Z. 338/.

Styl wulgarno-rubaszny reprezentują też liczne wyrazy o znaczeniu obelżywym, występujące w funkcji rozmaitych wyzwisk. Są to: **babsztyl** /Z. 151/, **cham**

/Z. 40/, **dureń** /Z. 41/, **frajer** /Z. 211/, **idiota** /Z. 118/, **huncwot** ‘łobuz’ /Z. 58/, **jołop** ‘dureń’ /Z. 98/, **kretyn** /Z. 72/, **lump** ‘nicpoń’ /Z. 309/, **łajdak** /Z. 250/, **miglane** ‘spryciarz’ /Z. 184/, **oferma** ‘niedołęga’ /Z. 48/, **pokraka** ‘ktoś niezgrabny’ /Z. 230/, **szelma** ‘łotr’ /Z. 50/, **szpicel** /Z. 268/, **tuman** ‘tępy’ /Z. 98/, **ślamazara** ‘flegmatyk’ /Z. 31/, **wałkoń** ‘leń’ /Z. 184/, **zbir** ‘opryszek’ /Z. 110/, **żarłok** /Z. 144/.

Przykłady ich użycia: - cicho **durnie**, **chamy!** /Z. 46/, jak przyniesie **huncfot** dwóje, to go zerżnę na kwaśne jabłko - /Z. 58/, na drugi raz się nauczysz **jołopie** - /Z. 98/, ty Srebrempisany wodogłowiec jesteś, **kretyn** kliniczny do szóstej potęgi - /Z. 72/, ty z zębami do mnie, z gębą? - a **szelmo!** - /Z. 50/.

Jak wynika z opracowanego materiału, Zegadłowicz, czołowy przedstawiciel ekspresjonizmu w Polsce, posługuje się w dużym zakresie rozmaitymi typami wyrazów ekspresywnych. Jego skłonność do ekspresywizacji języka niech zilustruje cytaty z „Uśmiechu”:

Mikołaj klaskał w ręce, a wraz z nim klaskają już ciemne **łapska** starych **sosen** i **świerków** i małe zielone **łapięta** niedorośłych **świerczków** i **jodelek**. /U. 71/.

Znaczną część wyrazów ekspresywnych w omawianych powieściach Zegadłowicza stanowią zdrobnienia i spieszczenia. Mają one najczęściej zabarwienia pozytywne i pieszczotliwe. W tej funkcji występują przeważnie niemal na każdej stronie powieści. Służą pisarzowi do charakterystyki głównej postaci Mikołaja Srebrempisanego. Wywołują one aurę emocjonalną tkliwości i czułościowości, która otacza wchodzącego w życie Mikołajka. Wszystko, co go dotyczy, jest małe, słodkie, czyste, piękne i miłe - stąd tak dużo zdrobnień i spieszczeń.

Wyrazami zgrubiałymi i wulgarnymi posługują się dorośli, przedstawiciele różnych środowisk. Ta skłonność do brutalizacji języka jest również cechą charakterystyczną nurtu ekspresjonistycznego w literaturze polskiej.

Źródła

E. Zegadłowicz, *Uśmiech. Kronika z zamierzchłej przeszłości*, Kraków 1956.

E. Zegadłowicz, *Zmory. Kronika z zamierzchłej przeszłości*, Kraków 1984.

Maria Lesz-Duk

Expressive Words in „The Smile” and „Nightmares” by Emil Zegadłowicz

Summary

The aim of the article is to characterize expressive words in the autobiographical series of novels by Emil Zegadłowicz. He was a leading representative of Polish expressionism. In his novels „The Smile” and „Nightmares” he uses expressive words very frequently.

On the one hand the authoress discusses words expressing positive emotions, including the following formatives: -ka, -ek, -ik, -ko, -eczka, -eczek, -iczka, -uszek, -uszka. On the other hand, she examines words expressing negative emotions. Here, the most frequently used formatives are: -isko, -sko, -ina, -ica, -us, -uch, -och, -as.